

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DE KAZA VE KADER İNANCI**

Ahmet AKDENİZ*

Öz

Kaza ve kader meselesi, İslam inancında önemli bir yere sahiptir. İslam'ın bidayetinden itibaren bu mesele etrafında çeşitli fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bu fikirlerden bir kısmı insanı yüceltirken, bir kısmı da insanı tamamıyla işlevsiz kılmıştır. Tez ve antitez arasında sentez oluşturmaya çalışan bazı düşünürler ise, insanı sorumlulukları bağlamında özgür, Allah'ın kudreti ve ilmi karşısında ise aciz olarak değerlendirmek suretiyle orta yolu bulmaya gayret etmişlerdir.

Sentezci yaklaşımın kelim ilmindeki temsilcilerinin Ehl-i sünnet kelimcileri olduğu söylenebilir. Ehl-i sünnet ekolünün yetiştirdiği en önemli simalardan biri olan Fahreddin er-Râzî, kaza ve kader meselesine bu perspektiften yaklaşmaya çalışmıştır. Felsefi-kelam (memzûc) döneminin en önemli temsilcilerinden biri olarak o, kaza ve kader konusunu aklî ve naklî delillerle izah etmeye çalışmıştır. Râzî, mensubu olduğu Eş'arîyye'nin kaza ve kader anlayışını eserlerine yansıtmıştır. Ne var ki o, Eş'arî geleneğinde ön plana çıkarılan "kesb" kavramı yerine, "cebr" lafzını kullanmayı tercih etmiştir.

Kaza ve kaderi iman esaslarından biri olarak kabul eden Râzî, bu hususun ezeli planda kesin bir hüvviyete kavuştuğunu ısrarla dile getirmektedir. Bu düşünceye bağlı olarak onun kelamî sisteminde insan, "özgür görünümlü mücber varlık" şeklinde tanımlanmaktadır. Yani insan, fiilin varlık sahasına çıkarılması bakımından muztar, fiilin seçimi ve sorumluluğu bakımından ise faal ve etkindir. Ancak eserlerinde Allah'ın ezeli takdiri, sonsuz ilmi ve kudreti ile ilgili hususlar güçlü bir şekilde dile getirilirken, sorumluluk hususundaki ifadelerinin nispeten zayıf kaldığı gözlemlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Kaza, Kader, Fiil, Râzî

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 06.12.2023, Accepted / Kabul Tarihi: 24.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.58852/dicd.1401281>

** Bu çalışma Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. İbrahim Coşkun danışmanlığında sunulan *Fahreddin er-Râzî'nin Kaza ve Kader Anlayışı* isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

* Dr. Arş. Gör., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam / Dr. Research Assistant, Dicle University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Kalam, Diyarbakır, Türkiye

ORCID ID: 0009-0001-1571-3295

e-posta: ahmet.akdeniz@dicle.edu.tr

Atıf/Citation: Akdeniz, Ahmet. "Fahreddin er-Râzî'de Kaza ve Kader İnanç", *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2023), 292-311.

BELIEF IN QADA AND FATE IN FAKHR AL-DÎN AL-RÂZÎ

Abstract

The issue of qada and fate has an important place in Islamic belief. Various disagreements have emerged around this issue since the birth of Islam. While some of these ideas glorify humans, some of them render humans completely dysfunctional. Some thinkers trying to create a synthesis between thesis and antithesis have tried to find a middle way by considering humans as free in the context of their responsibilities and helpless in the face of God's power and knowledge.

It can be said that the representatives of the synthetic approach in theology are Ahl al-Sunnah theologians. Fakhr al-Dîn al-Râzî, one of the most important figures of the Ahl al-Sunnah school, approached the issue of qada and fate from this perspective. As one of the most important representatives of the philosophical-theological (memzûc) period, he tried to explain the issue of qada and fate with rational and narrated evidence. Râzî reflected the understanding of fate and fate of the Ash'ariyya, to which he was a member, in his works. However, he preferred to use the word "cebr" instead of the concept of "kesb", which is highlighted in the Ash'ari tradition.

Râzî, who accepts qada and fate as one of the principles of faith, insists that this issue has attained a definitive identity in the eternal plan. Depending on this idea, in his theological system, human being is defined as "*a free-looking forced being*". In other words, man is responsible in terms of bringing the action into the realm of existence, and is active and effective in terms of the choice and responsibility of the action. However, while issues related to God's eternal providence, infinite knowledge and power are strongly expressed in his works, it is observed that his statements about responsibility remain relatively weak.

Keywords: Kalam, Qada, Fate, Act, al-Râzî

Giriş

Fahreddîn er-Râzî (ö.606), kaza ve kader konusunu *Mefâtîhu'l-gayb (Tefsîrû'l-kebîr)* isimli tefsirinde ve kelam eserlerinde kapsamlı bir şekilde ele alır. O, söz konusu tefsirinde Kur'an'ın ilâhiyât, ahiret, nübüvvet ve kaza ile kaderi ispat eden ayetlerle dolu olduğuna işaret ederek kaza ile kaderi Kur'an'ın en temel bahislerinden biri olarak konumlandırır. Bu nedenle o, Allah'ın ilmi, kudreti ve iradesi gibi sıfatlarının geçtiği ayetleri tefsir ederken kaza ve kader bahsine sıklıkla temas eder. Aynı şekilde bu sıfatların yansıması olarak düşünülebilecek olan hidayet, dalalet, ecel, rızık, iman, küfür ile ilgili ayetleri tefsir ederken de meseleyi kaza ve kaderle ilintili bir şekilde ele alır. O, bu ayetlerin tefsirinde kaza ve kaderi ispat etmek amacıyla aklî delillere sıklıkla

müracaat eder. Yer yer Peygamber efendimizin hadislerini de zikrederek ileri sürdüğü aklı argümanlarını desteklemeye çalışır.

Râzî, kalam eserlerinde ise kaza ve kader bahsini daha ziyade insan fiilleri başlığı altında ele alıp inceler. O, insanın fiillerinin Allah'ın yaratması ile meydana geldiğini, kulun fiillerini kendi başına yaratamayacağı üzerinde durur. İnsan kudretinin bir şeyi yoktan varlığa çıkarmaya elverişli olmadığını belirten Râzî, insanın bütün fiillerinin Allah'ın yaratmasıyla söz konusu olduğu değerlendirmesinde bulunur. O, kulun kudretinin kendi fiillerini tek başına meydana getirmeye uygun olmadığı noktasından hareketle iman, küfür, hidayet ve dalâlet gibi insana atfedilen fiillerin ancak Allah'ın yaratmasıyla söz konusu olduğunu ileri sürer.¹

Fahredden er-Râzî kalam âlimleri arasında görüşleri en fazla merak edilen simalardan biri olması hasebiyle ülkemizde, Arap âleminde ve batı dünyasında çeşitli açılardan araştırma konusu edilmiş ve incelenmiştir. Onun hakkında yapılan çalışmalar tetkik edildiğinde görüşlerinin kalam, tefsir, felsefe, fıkıh usûlü, mezhepler tarihi ve dil bilimleri başta olmak üzere farklı bilim dallarına dağıldığı müşahede edilmektedir. Râzî üzerine ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında ise, onun kalam ve tefsir anlayışı etrafında bir yoğunlaşmanın yaşandığı görülmektedir.² Onun tefsir anlayışı üzerine yapılan çalışmaların *Mefâtihu'l-gayb* isimli kapsamlı eserinin tefsir ilmindeki yeri ile ilintili olduğu ifade edilebilir. Kalamî görüşleri hakkındaki çalışmaların ise, onun memzûc kelama sunduğu katkının yanı sıra geriye bıraktığı önemli kalam eserleri sayesinde olduğu söylenebilir. Nitekim onun bu katkısının idrakinde olan sonraki Eş'arî kalamcılar, mutlak manada "el-imâm" lafzını kullandıklarında bununla onu kastettiklerini ifade etmektedirler.³

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, (Beirut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 9/9-391; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*, (Beirut, Dâru'z-zehâir, ts.), 2/26-93; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Kitâbü'l-muhassal*, thk. Hüseyin Atay, (Kum/İran, Emir Matbaası, 1999), 455-472; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *el-Erbâin fî usûli'd-dîn*, (Beirut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 223-242; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *el-Hâmsûn fî usûli'd-dîn*, thk. Saîd Fevde, (Hâşiye ala'l-hamsûn fî usûli'd-dîn içerisinde), (Kahire, el-Asleyn li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, ts.) 191-195;

² Ülkemizde Râzî üzerine yapılan çalışmalar çok yönlü olduğundan tamamını burada zikretmek anlamlı olmayacaktır. Fikir edinmek maksadıyla yalnızca kalam ve ilintili alanlarda yapılan bazı örnek çalışmalar için bkz. Hayri Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi, 2001); Eşref Altaş, *Fahredden er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, (İstanbul, İz Yayıncılık, 2016); Mustafa Bozkurt, *Fahredden Râzî'de Bilgi Teorisi*, (Ankara, Akçağ Yayınları, 2016); Abdullah Arca, *Fahredden Râzî'nin Düşüncesinde Allah'ın Sıfatları*, (Ankara, Fecr Yayınevi, 2020); Ruhullah Öz, *Fahredden er-Râzî'nin Perspektifinden Antropomorfizm ve Tenzih*, (Ankara, Araştırma Yayınları, 2020); Hüsnü Turgut, *Fahredden Râzî'nin Kalam Yöntemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2021); Necati Günaydın, *Fahredden er-Râzî'nin Mu'tezile Atıfları ve Eleştirileri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara, 2023).

³ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, 2. Bs. (Beirut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 4/75.

Râzî'nin kelimelerindeki söz konusu yetkinlik ve otoritesine rağmen, henüz istenilen düzeyde araştırılmadığı da bir gerçektir. Onun kelimeler görüşleri üzerine yapılan çalışmalarda görülen eksikliklerden biri de onun kaza ve kader hakkındaki düşünceleridir. Kaza ve kader inancı, Râzî'nin düşüncesinde merkezi bir yer işgal etmesine karşın maalesef yeteri kadar özgün çalışmalara konu edinilmemiştir.⁴ Bizler bu çalışmamızda onun tefsir ve kelimeler eserlerinde ortaya koyduğu değerlendirmeleri ekseninde bir makalenin sınırları içinde onun kaza ve kader konusuna bakışına mütevazı bir katkı sunmaya gayret edeceğiz.

1. Fahreddîn er-Râzî'de Kaza ve Kader Kavramları

Râzî kaza lafzının bir şeyin kesilip atılması, bir işin sağlam bir şekilde/muhkem yapılmasından ibaret olduğunu belirtir.⁵ Kâdî/hakimin bir kimse lehine filanca kişi aleyhinde herhangi bir şeye hükmettiğinde o davayı kestirip attığını/sonuçlandığını ve bu nedenle kendisine kâdî dendiğini ifade eder. Çünkü kâdî davayı kapatmış, kestirip atmıştır. Bu manada husumetleri sona erdiren kâdî için "*hâkimün feyselun*" (ayırıcı hâkim) denmiştir.⁶ Kaza lafzının bünyesinde "*nesholunmayı kabul etmeyen kesin hüküm*" anlamını barındırdığını ifade eden Râzî, bir kişinin başka birine herhangi bir şeyi emretmesi halinde "kaza etti" denilebileceğini belirtmektedir. Zira ifade edildiği gibi kaza kelimesinde kesinlik söz konusudur.⁷ Râzî, kaza kelimesinin ayrıca hükmetme, emretme, haber verme ve bilgi verme manalarına geldiğini sözlerine ekler.⁸ Bütün bu anlamların ortak paydası olarak kazanın lügatte, bir şeyin tamamlanması ve bitirilmesi anlamına geldiği sonucuna ulaşır.⁹

Eş'arî mezhebine bağlı biri olması hasebiyle Râzî, kaza lafzını ıstâlâhî manada Mâtürîdîler'in aksine olacak şekilde tanımlamıştır.¹⁰ Yani Mâtürîdîler'in kader dediklerine kaza, kaza dediklerine de kader demiştir.¹¹ Râzî hakkında oldukça kapsamlı bir eser kaleme alan Muhammed Salih Zerkân'ın, Râzî'nin *Metâlibü'l-aliyye* adlı eserindeki değerlendirmelerinden hareketle kaza kavramını, muayyen bir filin meydana gelmesi için bir takım sebeplerin birbiri ile olan bağlantısı veya Allah'ın bir

⁴ Fahreddîn er-Râzî'nin kaza ve kader hakkındaki görüşleri hakkında yapılmış örnek çalışmalar için bkz. Enfâl bint Yahya İmâm, *Mevkifu'r-Râzî mine'l-kazâ ve'l-kader arz ve'n-nakz*, (Doha, Mektebetu İmâm Buhârî, 2015); Nurhan Öz, *Kelami, Felsefi ve Tasavvufi Açından Kader (Fahreddîn er-Râzî, İbn Sînâ ve İbnü'l-Arabî Örneğinde Bir Karşılaştırma)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Hitit Üniversitesi, 2022)

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 3. Bs (Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 10/124.

⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 4/24.

⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 20/147.

⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 12/127.

⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 20/147.

¹⁰ Mâtürîdî kelamcılar kader kavramını ezeli plan, kazayı ise o planın meydana gelen pratik yansıması şeklinde değerlendirmişlerdir. Bk. Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi, (Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2014), s.319-321.

¹¹ Ali Arslan, *İslam İnançları Tevhid ve İlm-i Kelam*, (İstanbul, Gonca Yayınevi, 1984), 359.

filin meydana geleceğine dair bilgisi ile o filin meydana gelişine dair hükmüdür” yolundaki sözleri bu görüşü desteklemektedir.¹²

Buna göre o, kaza kelimesini asıl olarak kabul eder. Kaderi de bu asla tabi olarak sonradan meydana çıkan olaylar olarak görür. O, asıl olan kaza ile ona tabi olan kaderi şöyle bir örnekle açıklamaya çalışır. “Bir kimse bir şehre gitmek üzere yolculuk yaparken yolda önüne çıkan bir han veya kasabada istirahat için konakladığı esnada bir kimse ona bu köye niçin geldin? şeklinde bir soru yönelttiğinde –köye girmesine rağmen- ben bu köye gelmedim, filanca şehre gitmeye niyet etmişim, bu köy benim yolumun üzerine çıktı demesi örfen ne kadar doğruluğunu gösteriyorsa, kazanın örnekteki hedeflenen şehir gibi asıl olup kaderin de yolda önüne çıkan köy veya han gibi tabi bir unsur olması da o derece doğrudur.”¹³ Râzî, bu misalden hareketle bütün hayırlı işleri kaza ile irtibatlandırırken, sonradan âlemde meydana gelen zararlı durumları kader ile ilişkilendirir. Yani ona göre ilâhî hükümde olan hiçbir şey kötü değildir.¹⁴ Verilen hükmün mutlaka bir hikmeti vardır. Ancak meydana gelen sonuçlar bizim nazarımızda kötü veya iyi olarak değerlendirilebilir.

Râzî, kader lafzının sözlükte “miktar, ölçü ve takdir etme manalarında kullanıldığını belirtir. “Onun katında her şey bir ölçüye göredir.”¹⁵ ayetinde geçen “*k d r*” kökünden türemiş olan “مقدار” kelimesinin ölçü anlamına geldiğini, “Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne güzel biçim verenleriz”,¹⁶ ayetinde geçen “قدرنا” lafzının ise takdir etme anlamında kullanıldığını söyler.¹⁷ Râzî ayrıca kader kelimesinin “hüküm” anlamında da kullanıldığını ifade eder. “Lut’un karısı hariç, onun geride kalanlardan olmasını takdir ettik/hükmettik”,¹⁸ ayetinde geçen “قدرناها” lafzının hükmetmek anlamında kullanıldığını belirtir.¹⁹

Râzî, kader lafzını “Allah’ın işleri meydana getirmesi” şeklinde tarif eder.²⁰ Onun bu tarifinden, kaderin ezeli hüküm olan kazanın bir sonucu olarak meydana gelen olaylar silsilesi için kullandığı anlaşılmaktadır. Kazayı ilimle ilgili olan, kaderi ise irade ile ilgili olan şey şeklinde açıklaması da²¹ Allah’ın varlığı ve ezeli planını kaza, bu planın daha sonraki dünya hayatında meydana gelişini de kader şeklinde yorumladığını

¹² Muhammed Salih Zerkân, *Fahreddin er-Râzî ve ârâuhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*, (Dımaşk, Dâru'l-Fikr, ts.), 2/532.

¹³ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 25/184.

¹⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Hamsûn*, 197-99.

¹⁵ Ra'd, 14/8.

¹⁶ Mürselât, 77/23.

¹⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 29/65

¹⁸ Hicr, 15/60.

¹⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 9/138.

²⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 32/28.

²¹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 29/65.

anlıyoruz. Varlığa dair bütün eylemlerin Allah'ın ezeli bilgisi dâhilinde olduğunu, bu eylemlerin yeri ve zamanı gelince Allah'ın iradesi ile yaratıldığını ifade etmesi kazayı asıl, kaderi de bu asla tabi olarak kabul ettiğini gösterir.

Eş'arî mezhebini benimseyen bir düşünür olarak Râzî, kendisinden önceki Eş'arî âlimlerinin etkisinde kalmış, kaza kelimesinin sözlük anlamı olan "hüküm verme" manasından hareketle Allah'ın varlığa dair ezeli hükmü olarak kazayı benimsemiştir.²² Bundan dolayı karşısına çıkan hadislerde geçen ve ıstılâhî anlamda kullanılan kader kavramını yorumlamaya çalışmıştır. Yine de Râzî'nin kaza ve kader kavramlarını açıklamaktan daha ziyade onları ispat etmeye ve iman edilmesi gereken iman şartlarından olduğunu açıklamaya çalıştığını görüyoruz. Kısaca onun kaza ve kader kelimelerine vermiş olduğu anlamları inceledikten sonra bu mesele hakkındaki düşüncelerine açıklamaya geçebiliriz.

2. Râzî'nin Kaza ve Kader İncasına Verdiği Önem

Kaza ve kader konusu, tarihin her döneminde çeşitli vesilelerle insanın gündemine girmeyi başarmıştır. İnsan beninin varlığının hakikatini ve sınırlarını anlama çabasının bir sonucu olarak ele aldığı bu mesele, hemen hemen her düşünsel disiplinde kendisine yer bulmuştur.²³ İslam düşüncesinin en önemli disiplinlerinden biri olan kelim ilmi de bu meseleyi en ön sıralarda kendisine konu edinmiştir. Dolayısıyla kaza ve kaderin mahiyeti, dinî değeri, insanın kaza ve kader karşısındaki konumu gibi temel bahisler kelim âlimlerinin kafa yorduğu meselelerden biri haline gelmiştir. Kelim âlimleri arasında müstesna bir yere sahip olan Râzî de doğal olarak bu konuyu ele almış ve kendisine has üslubu ile kapsamlı bir şekilde incelemiştir.

Her şeyden önce Fahreddîn er-Râzî'nin kaza ve kaderi İslam düşüncesinin en temel bahislerinden biri olarak değerlendirdiğini ifade etmek gerekir. Ona göre Kur'an'ı Kerîm'in başından sonuna kadar ispat etmeye çalıştığı temel meselelerden biri kazar ve kader inancıdır. Bu bağlamda o, Fatiha suresinin isimlerini zikrettiği yerde, Fatiha suresinin isimlerinden birinin "Ümmü'l-Kur'an" olduğunu belirttikten sonra bunun nedenini şu sözleri ile açıklamaktadır: "Bir şeyin annesi demek, o şeyin aslı demektir. Başından sonuna kadar bütün Kur'an'ın amacı dört şeyi ispat etmektir. Bunlar; ilâhiyat, meâd, nübüvvet ve kaza ile kaderdir. Buna göre 'Hamd, âlemlerin rabbî olan Allah'a mahsustur. O, Rahman'dır, Rahîm'dir'²⁴ ayetleri ilâhiyât bahsine delalet eder. Hemen akabinde gelen 'Din gününün sahibidir'²⁵ ayeti ahiretin varlığına işaret eder. 'Yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz'²⁶ ayeti cebrîliği ve

²² Ebûbekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar, (Beyrut, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987), 25.

²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, (İstanbul, Fatih Enes Kitabevi, 2000), 349.

²⁴ Fatiha, 1/2-3.

²⁵ Fatiha, 1/4.

²⁶ Fatiha, 1/5.

kaderîliği nefyederek her şeyin Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu ispat eder. 'Bizi doğru yola ilet. Gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil, nimet verdiğin kimselerin yoluna'²⁷ ayetleri de kaza ve kaderin ispatına ve nübüvvete işaret eder. Kur'an'ı Kerîm'in en büyük gayesi bu dört unsuru ispat ve izahtır. Bu dört unsur Fâtiha suresinde bir arada zikredildiğinden, surenin bütün Kur'an'a şamil olduğu ifade edilmiş bu nedenle de kendisine "Ümmü'l-Kur'an" denmiştir.²⁸

Râzî'nin bu açıklamaları onun kaza ve kader konusuna vermiş olduğu önemi gözler önüne sermektedir. Zira o, Kur'an'ın özü şeklinde nitelediği Fatiha suresinde beyan edilen inanç esaslarını birçok ayete teşmil ederek sıklıkla kaza ve kadere dair atıfları gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Bu, onun düşünsel sisteminde kaza ve kadere ne denli önem verdiğini ortaya koymaktadır.

3. İlahi Bir Sır Olarak Kaza ve Kader

Fahreddin er-Râzî, kaza ve kaderi işlediği kimi yerlerde bu konunun içinden çıkılması mümkün olmayacak derecede kapalı ve girift bir mesele olarak değerlendirirken, kimi yerlerde de bu mevzuun apaçık olduğunu ve ilgili ayetlerin muhkem ayetlerden olduğunu dile getirmiştir.

Örneğin o, tefsirinin hemen başında "Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerine de perde germiştir; onlar için büyük bir azap vardır."²⁹ ayetini tefsir ederken kaderin tecellisindeki gizeme vurgu yapar ve kaderin İslamî bahislerin en önemli konularından biri olup etrafında en fazla fikir ayrılıklarının yaşandığı meselelerden biri olduğunu belirtir. Kur'an'ın cebr ve ihtiyar görüşünü destekleyen ayetlerle dolu olduğunu dile getiren Râzî, her fırkanın söz konusu ayetlerden kendi düşüncelerine uygun düşen ayetlere tutunduğunu, görüşlerine aykırı ayetlere ise ilgisiz bir tavır sergilediğini ifade eder. O, mezheplerin bu tutumunu onların temel ilke ve yöntemleri ile izah etmeye çalışır. Bu izahatını İmam Ebu'l-Kâsım el-Ensârî'nin Mu'tezile'nin tenzihçi tutumları nedeniyle kaza ve kader inancı etrafındaki düşünceleri nedeniyle tekfir edilmemesi gerektiği yolundaki ifadeleriyle ispatlama yoluna gider. Ensârî'nin Allah'ı ta'zim etme gayesiyle bu meseleyi ele alan Ehl-i sünnete karşı savunmacı tutumunu da yine bu bağlamda ele alır. Böylece meseleye farklı yaklaşan her iki grubun nihayetinde Allah'ın yüceliği ve azametinin sonsuzluğunu ispat için bu tavır takındığını söyleyerek onların bu tutumu benimsemelerinin arka planında yatan gerekçeyi ortaya koymaya çalışır.³⁰

²⁷ Fatiha, 1/6-7.

²⁸ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 1/144-145. Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bk. Ruhullah Öz, "Usul-i Selase'nin Fatiha Suresindeki İz Düşümü", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/23, 2019, s.718-746.

²⁹ Bakara, 2/7.

³⁰ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 2/48.

Kaza ve kader meselesinin cebr ve ihtiyar bağlamında değerlendirilmesinin haklı gerekçelerinin bulunduğuna değinen Râzî, görüşünü Allah tasavvuru ekseninde izah etmeye çalışmaktadır. Ona göre Ehl-i sünnet kelimcilerinin ta'zimci tanrı nazarıyla meseleye yaklaşması sonucunda onların düşünce sistematığında yegâne yaratıcının Allah olması ve ondan başka hiçbir yaratıcının bulunmaması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Öte yandan meseleye hikmet nazarıyla yaklaşan Mu'tezile ise, günlük yaşantıda karşılaşılan çirkin eylemleri Allah'a yakıştıramadığından onun bu gibi kötü eylemlerden tenzih edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde eylemlerin bir tercih ettiriciye bağlı olduğu nokta-i nazarından hareket edilmesi halinde sonucun cebre ulaşıldığını, mümkün varlığın kendiliğinden meydana gelmesini kabul etmenin ise Allah'ın varlığını inkâra götürdüğünü söyleyerek her iki görüşün gerekçelerine işaret etmektedir.³¹

Râzî her iki anlayışı destekleyen aklî ve naklî delillerin bulunması nedeniyle bu meselenin girift bir hale geldiğini belirterek sözlerini şu şekilde sürdürmektedir: “Burada başka bir sır vardır ki bu hepsinin üzerindedir. Selim fitrata ve ilk akla döndüğümüzde varlık ve yokluk taraflarının birbirine eşit olduğu durumda, birinin diğerine üstünlüğü ancak bir müreccih sebebiyle olur. Bu cebri gerektirir. Aynı şekilde ihtiyari hareketlerimiz ile zorunlu hareketlerimiz arasında bedihî bir fark vardır. İyi olanı övme, kötü olanı yerme, emir ile nehiy hususunda çok açık ifadeler bulunmaktadır. Bu ise, Mu'tezile mezhebinin doğruluğunu gerektirir. Bu mesele; zorunlu ilimler ile nazarî ilimler, Allah'ı ta'zim ile kudret ve hikmeti dikkate alma, tevhid ile tenzih ve sem'î deliller ekseninde ele alındığında açıkladığımız bütün bu nedenler ve sırlar dolayısıyla bu mesele zorlaşmış, kapalı hale gelmiş ve muazzam bir mesele olmuştur.”³²

Râzî, Âl-i İmrân suresinin başındaki muhkem ve müteşâbih ayetlerin manasını açıkladığı yerde ise, kader konusunun Kur'an'ın müteşâbih meselelerinden olmadığını söyler. Kaderin Allah'ın sırlarından bir sır olduğundan tam olarak anlaşılamayacağı şeklindeki düşüncelere katılmadığını belirtir. Ona göre kader bahsi ile ilgili ayetler muhkem ayetlerden olup, müteşâbih değildir.³³ O bu konuda getirmiş olduğu aklî delilleri sunduktan sonra şöyle der: “Bu parlak aklî deliller ortaya çıktıktan sonra akıllı bir kimsenin kaza ve kadere delalet eden ayetleri müteşâbih diye isimlendirmesi nasıl mümkün olabilir. Zikrettiğimiz delillerden ortaya çıktı ki insanlar genellikle kendi görüşlerine uyan ayetleri muhkem olarak isimlendirir, kendi görüşlerine aykırı olan ayetleri de müteşâbih olarak değerlendirir.”³⁴

³¹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 2/48.

³² Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 2/48.

³³ Muhkem-müteşâbih hakkında ekollerin yaklaşımları için bk. Ruhullah Öz, *Fahreddîn er-Râzî'nin Perspektifinden Antropomorfizm ve Tenzih*, 134-146.

³⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/152.

Yukarıdaki açıklamalar incelendiğinde Râzî'nin kaza ve kaderi eserlerinin kimi yerinde içinden çıkılmaz olarak değerlendirdiğini, kimi yerlerde de muhkem ayetlerden sayılacak kadar apaçık olarak değerlendirdiğini görmekteyiz. Birbirine zıt olarak görünen bu ifadelere şaşırılmamak gerekir. Zira kaza ve kader meselesi, Kur'an'ın birçok yerinde birbirinden farklı ifadelerle zikredilmektedir. Dolayısıyla böyle anlaşılması son derece doğaldır.

4. İman Esası Olarak Kaza ve Kader

Peygamber efendimiz'in beyanlarında açık ifadelerle dile getirilen "kadere iman" konusu, Kur'an'da açık bir şekilde iman edilmesi gereken bir esas olarak yer almaz. Ancak unutulmamalıdır ki Kur'an'da insanla alakalı ezeli tespitin varlığını bildiren birçok ayet söz konusudur. Bunun yanında Kur'an'ı Kerim'de Yüce Allah'ın ilim, kudret, irade ve tekvin sıfatları bağlamında zikredilen yüzlerce ayet ve hadislerin mevcudiyeti kaderin imanın şartlarından olduğuna işaret etmektedir.³⁵ İşte bunca ayet ve hadisten dolayı kaza ve kadere iman, Ehl-i sünnet tarafından imanın esaslarından biri olarak kabul edilmiştir.³⁶

Ehl-i sünnet ekolünün önemli savunucularından biri olan Fahreddin er-Râzî de kaza ve kaderi imanın şartlarından biri olarak kabul etmiştir. "Kul, şu dört şeye inanmadıkça iman etmiş olamaz. 1- Allah'tan başka ilah olmadığına 2- Allah'ın beni hak ile gönderdiği bir resulü olduğuma 3- Ölümden sonra dirilmenin olacağına 4- Kadere iman etmeye."³⁷ Hadisini kaza ve kadere iman etmenin delillerinden biri olarak gösteren Râzî, şunları söylemektedir: Bu hadisin delaletiyle kadere iman, imanın gereklerindedir.³⁸

Râzî yukarıdaki hadis-i şerifte zikredilen imanın şartları sıralamasının Allah'ın kitabındaki sıralamaya uygun olduğunu belirterek şunları söyler: "Yüce Allah, Bakara suresinin başında üç grubun durumunu anlatır. Bunlar; müminler, kâfirler ve münafıklardır. Cenab-ı Allah ilkin tevhid inancının delillerini serdeder ve şöyle buyurur: 'Sizi yaratan rabbinize kuluk edin.'³⁹ İkinci olarak, 'Eğer kulumuza indirdiğimizden şüphe ediyorsanız'⁴⁰ buyurmak suretiyle peygamberliğin delillerini ileri sürer. Üçüncü olarak, 'İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetlerin var olduğu müjdesini ver'⁴¹ diyerek diriliş ve kıyamet haberini verir. Dördüncü ve son olarak 'Allah bu misal ile birçoğunu saptırır, birçoğunu da bununla

³⁵ Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, (İstanbul, İrfan Yayınevi, 1964), 232.

³⁶ Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî, *Şerhu 'akîdeti Ehli's-sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Arif Aytekin, (Kuveyt, Vizâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmiyye, 1989), 88.

³⁷ Tirmizî, Kader, 10; İbn Macce, Sünnet, 10.

³⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *el-Kaza ve'l-kader*, (Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1994), 193.

³⁹ Bakara, 2/21.

⁴⁰ Bakara, 2/23.

⁴¹ Bakara, 2/25.

doğru yola iletir'⁴² ifadesi ile kaderin varlığı hakkında bilgi verir. Böylece hadis-i şerifte geçen dört şey, Allah'ın kitabının girişinde bahsettiği dört şeye hiçbir fark olmaksızın uygun olarak zikredilmiş oldu."⁴³

Kaza ve kader hakkında vârid olan hadislerin âhâd tariklerle gelmiş olması nedeniyle tek başına yakîn ifade edemeyeceğinin⁴⁴ farkında olan Râzî, bu bağlamda rivayet edilen hadislerin tamamının bir araya geldiğinde kesinlik ve yakîn ifade edeceğini iddia eder. Nitekim o, âhâd yollarla kendisine ulaşan mucizelerin varlığını bu yolla ispat ettiklerini söyler.⁴⁵

Fahreddîn er-Râzî, imanın şartlarından biri olarak değerlendirdiği kaza ve kadere rıza gösterilmesi gerektiğini⁴⁶, kaza ve kadere rıza göstermenin mutlu ve huzurlu bir yaşam sürme fırsatını insana vereceğini belirtir. Ayrıca olaylara kaza ve kader nazarıyla bakan bir kimsenin başkasının hukukuna tecavüz etmeyeceğini/saldırmayacağını ifade ederek Allah'ın kaza ve kadere dair sırrını kavrayıp payına düşene razı olanın başkasına bulaşmayacağını, dünya ve ahirette mutlu bir hayat yaşayacağını ifade eder.⁴⁷ O, bu düşüncesini tefsirinin bir başka yerinde şöyle detaylandırır: "Her kim dünya hayatı için yaşarsa birçok kişiye saldırganlık gösterir. Her kim de yüzünü Allah'ın hizmetine çevirirse, hiçbir kimseye saldırmaz. Bunun nedeni, o kişinin hak gözü ile insana nazar eder, herkesi kaza ve kaderin elinde esir olarak görür. Dolayısıyla kimseye zarar vermez. Bu hususta şöyle denmiştir: Arif kişi bir şeyi emrettiğinde yumuşaklıkla emreder, nasihatçi olur. Asla şiddet göstermez ve ayıplamaz. Zira o, Allah'ın kader sırrı ile olaylara yaklaşır."⁴⁸

Kadere razı olmanın gerektiğini ifade eden Râzî, küfre ise rıza gösterilmemesi gerektiğini belirtir.⁴⁹ Ona göre kaza, Allah'ın sıfatıdır. Kendilerinin de Allah'ın bu sıfatına rıza gösterdiğini ifade eder. Ancak küfür ise, Allah'ın kazasının bizzat kendisi

⁴² Bakara, 2/26.

⁴³ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Kaza ve'l-kader*, 191.

⁴⁴ Ali Arslan, *İslam İnançları ve Felsefesi*, 232.

⁴⁵ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 4/134.

⁴⁶ Râzî, hadis ve icmâ nedeniyle kazaya rıza göstermenin bir gereklilik olduğunun altını çizmektedir. Bk. Fahrüddîn er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 2/41.

⁴⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 12/197.

⁴⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 8/143.

⁴⁹ Kaza ve kadere rıza göstermek Ehl-i sünnet âlimleri arasında yaygın bir şekilde dillendirilmiştir. Onların kaza ve kadere rıza göstermekten kastettikleri şey, kişinin Allah'a itiraz etmemesi yönündedir, yoksa kişinin dinin temel inançlarının dışına çıkarak Allah'ı inkâr edenlerin küfrüne rıza göstermek değildir. Bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Erba'în fi usûli'd-dîn*, (Beyrut, Dâru'l-Minhâc, 2006), 304; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/312; Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 78.

değildir. Bilakis bu ilahi kazanın muktezası gereğidir. Allah'ın kaza etmiş olduğu her şeye rıza göstermenin vacip olduğuna delalet eden bir delil yoktur.⁵⁰

5. Ezeli Takdir Olarak Kaza ve Kader

Râzî, Yüce Allah'ın herkes hakkında takdir etmiş olduğu ezeli bir hükmünün bulunduğunu ifade ederek ısrarla bunu ispat etmeye çalışır. O, bu husustaki delillerinin son derece güçlü olduğuna inanır.

Fahreddin er-Râzî, Allah'ın takdir ettiğinden başka hiçbir şeyin insanın başına gelmeyeceğini, Allah'ın bir kimse hakkında takdir etmediğinin ise o kişide meydana gelmesinin mümkün olmadığını söyler.⁵¹ O bu konuda sözünü ispat etmek için Allah'ın ilminin değişmez ve yanılmaz oluşunu delil olarak kullanır. Allah, kâfirin iman etmeyeceğini ezeli ilmi ile bilir. Şayet kâfirden iman hâsıl olsaydı Allah'ın ilmi cehalete dönüşürdü, bu ise muhaldir. İmkânsız olanı gerektiren durumlar da muhaldir. O zaman kâfir birinin iman etmesi muhâldir, diyerek kâfirin ezeli ilimdeki takdir dolayısıyla iman etmeyeceğini belirtir.⁵²

Allah'ın ezeli ilminde herhangi bir değişikliğin olmasının mahzurlarına dikkati çeken Râzî, bu bağlamda görüşlerini desteklemeye çalışmakta ve şöyle demektedir: “Allah'ın ahirette azap göreceğine hükmettiği, bu konuda ezeli bir bilgiye sahip olduğu ve bunu levh-i mahfûza kaydedip meleklerine haber verdiği bir kimse, şayet iman ederse, bu haber yalana dönüşür. Bilgi, bilgisizliğe inkılap eder. Levh-i mahfûza yazılan şey, geçersiz olur, meleklerin inancı cehle inkılap eder. Bütün bunlar imkânsızdır, imkânsız gerektiren hususlar da imkânsızdır. Dolayısıyla imanın ondan sadır olması muhâldir. Bu, saîdin/iyyinin şakiye/kötüye dönüşmesinin mümkün olmadığına, şakînin de saîde dönüşmesinin mümkün olmadığına delalet eder.”⁵³

Râzî yaratılmadan evvel her kişi hakkında tayin edilen bir kazanın mevcut olduğunu ve kişinin bu ilâhî kaza dışına asla çıkamayacağını ifade eder. Bunu savunmak için ayet ve hadisler ekseninde birtakım açıklamalar yaparak izah etmeye çalışır. O, aynı gelenekten gelen bazı âlimlerin “*hakkında azap hükmü verilmiş olanlar dışında*”⁵⁴ ayetini kaza ve kaderin varlığı için delil olarak kullandıklarını ve hakkında önceden hüküm verilmiş bir kimsenin durumunun artık değişmeyeceğine hamlettiklerini belirtir. Ona göre bu ayette dile getirilen şey, Hz. Peygamber'in “*Saîd/iyi insan, annesinin karnında saîd olandır, şakî/kötü insan da annesinin karnında şakî olandır*”⁵⁵ sözüne benzemektedir. Nitekim Allah ezelde şirke düşeceğine kaza etmiş olduğu topluluğun ateşi ve azabı görüp sonra da dünyaya dönmeyi istemeleri

⁵⁰ Fahrüddin er-Râzî, *el-Erba'în fi usûli'd-dîn*, 241.

⁵¹ Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/64.

⁵² Fahrüddin er-Râzî, *el-Kaza ve'l-kader*, 57-58.

⁵³ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 24/56.

⁵⁴ Hud, 11/40.

⁵⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 46.

halinde dünyaya dönme fırsatları kendilerine tanınsa bile yine şirke döneceklerini haber vermektedir. Bu, onlardan önce belirlenmiş kaza dolayısıyladır. Yoksa akıllı bir kimse gördüğü şeyde şüpheyeye düşmez.⁵⁶ Dolayısıyla kâfirlerin inkârına neden olan şey, kazanın sebkatidir. Zira kâfirlerin kazalarında hüsrân ve yardımın kesilmesinin (hızlân) bulunması nedeniyle onlar imandan engellenmişlerdir. Bu bizzat Ehl-i sünnetin görüşüdür.⁵⁷

Yaratılmazdan evvel verilmiş olan bir hükmün varlığını insanların sahip olduğu rızık ekseninde açıklamaya çalışan Râzî, nice akıl sahibinin çok az bir maişetle geçimlerini sağlamaya mahkûm iken, birçok aptalın bolluk içinde bir hayat geçirmelerini delil olarak kullanır. O, kafası çalışan ve kavrama melekesi daha iyi olan bazı insanların ömrünü çok az bir dünyalıkla geçirdiklerine ve geçimlerini sağlamada bin bir güçlülükle karşılaştıklarına tanık olduğunu, oysa cahil ve akıllı kıt bazı kişilerin dünyalık temin etmede herhangi bir sıkıntı yaşamadıklarına işaret ederek bunun insanın kendi edimlerine bağlı olmadığını ifade etmeye çalışmaktadır. Zira eğer rızık elde etme insanın çaba ve aklına bağlı olsaydı, daha akıllı olanın daha iyi durumda olması gerekirdi. Oysa gündelik yaşantımızda daha akıllı bazı bireylerin dar bir geçim ile geçindiklerine, birtakım cahil bireylerin de iyi durumda olduğuna tanık olmaktadır. Bu durum, rızıkları bölüştüren bir paylaştırıcının bulunduğunu ve rızıkın onun tayinine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, Cenab-ı Hak'ın ayetteki şu ifadesine benzer; *“Yoksa Allah'ın rahmetini onlar mı paylaşıyor? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık.”*⁵⁸ Bu hususta İmâm Şâfiî (ö.204) de bir şiirinde şöyle demektedir:

ومن الدليل على القضاء وكونه
بؤس اللبيب وطيب عيش الأحمق

*“Kazanın varlığının delillerinden biri de akıllı kimsenin darlık, ahmağın bolluk içinde yaşamasıdır.”*⁵⁹

Râzî, ezeli bir kazanın bulunduğunu, çelişmezlik ilkesi (ictimau'n-nakidayn) ile ispat etmeye çalışmaktadır. Yüce Allah'ın Nuh (a.s.)'a *“Kavminden iman etmiş olanlardan başkası sana asla iman etmeyecek, o halde onların yaptıklarından dolayı üzülme”*⁶⁰ ayeti ile kavminin bunda sonra kesinlikle iman etmeyeceğini haber verdiğini belirten Râzî, şayet iman etselerdi; bu durumun gönderilen vahiy ile birlikte doğru olması ya da bu bilginin ilmi bir gerçek olarak kalması veya bu haberin yalana dönüşüp ilmin cehalete inkılap etmesi seçeneklerinden biri olması gerektiğini belirtir. Birincisi apaçık batıldır, çünkü iman etmelerinin, iman etmeyecekleri haberinin verilmesi ile

⁵⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 12/160.

⁵⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 12/138.

⁵⁸ Zührûf, 43/32.

⁵⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 20/63-64.

⁶⁰ Hud, 11/36.

beraber doğru olması ve imanın olmayacağı bilgisinin iman etmeleri ile beraber doğru bir bilgi olarak bulunması durumunda iki zıt bir araya gelmiş olur. İkincisi de aynı şekilde batıldır. Zira Allah'ın haber vermiş olduğu bir şeyin yalana dönüşmesi veya bilgisinin cehle tagayyür etmesi imkânsızdır. Onların iman etmeleri bu iki durumdan başka mümkün olmayacağına göre ve bu iki seçeneğin de olmasının imkânsız olduğu ortaya çıkınca imanla emredilmelerine rağmen iman etmeleri imkânsız olur. Allah'ın haber verdiği her şeye iman etmek imanın gereklerindedir. Allah'ın haber verdiklerinden biri de “*kavminden iman etmiş olanların başkası asla sana iman etmeyecek*”, ifadesidir. Bu durumda şöyle denmesi gerekmektedir. Onların kendilerinin iman etmeyeceklerine iman etmeleri gerekir. Bu iki zıddı bir araya getirmek suretiyle bir tekliftir.⁶¹

Râzî'nin bu çerçevede yapmış olduğu izahlar onun ezeli bir kaza ve kaderin varlığına iman ettiğini göstermektedir. Aslında bu, neredeyse bütün Ehl-i sünnet kelimcilerinin ittifakla kabul ettiği bir husustur. İnsanın kendi kaderinden habersiz oluşu onun sorumlu olmasının en önemli açıklamalarından biridir. Zira birkaç dakika sonra başına ne geleceğini bilmeyen bir kimse kendisi ve insanlık için en doğru kararı vermekle mükelleftir. İşte onun kararını belirleyen iradesi, insanı yaptığı eylemlerden sorumlu hale getirmektedir.

6. Allah'ın Ezeli İlminin Kaza ve Kader ile İlişkisi

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde yeryüzünde meydana gelen olayların hepsinin ezeli bilgisi dâhilinde olduğunu haber vermektedir. Peki, Cenab-ı Allah'ın bu ilmi, insanın fiillerini meydana getirme hususunda icbâr edici midir, değil midir? Râzî, bu soruya kaza ve kader bağlamında gündemine almış ve incelemiştir.

Râzî, “*yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılmış olmasın, Şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır*”⁶² ayetinin yeryüzünde meydana gelen bütün olayları Levh-i mahfûzda yazılı olduğuna delalet ettiğini belirtir. O, Hişâm b. Hakem'in (ö.179) ifadesinin aksine ulemanın çoğunluğunun bütün her şeyin ortaya çıkmadan önce Cenâb-ı Allah tarafından bilindiğini kabul ettiklerini aktarır. Bu ilim, insana dair küfür, isyan gibi bütün her şeyi kapsar. İnsanların bütün amelleri detaylı olarak Levh-i mahfûzda kayıtlıdır. Bu amellerden hiçbiri Allah'ın bilgisi dışında değildir.⁶³

Râzî, ilmin zorlayıcı olmadığı hususunda ise şunları söylemektedir: “İnsan fiili muayyen vakitte zorunlu olarak var olunca, bu var olma ya lizatihi var olmadır ya da değildir. lizatihi var olması imkânsızdır, çünkü lizatihi mümkün olan şey lizatihi vacip olmaz ve o fiilin var olması kendinden değil de başkasından olur. O başka olan şey de

⁶¹ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 17/176-177.

⁶² Hadîd, 27/22.

⁶³ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 29/206-207.

ya insandır ya da Allah'tır. İnsanın olması mümkün değildir, çünkü falan vakitte meydana geleceğini Allah'ın bildiği fiil, ezelde takdir edildiği üzere falan vakitte zorunlu olarak meydana gelmeye mahkûmdur. Ezelde meydana gelmesi gerekenin, ezelde olmayandan meydana geldiği yorumu imkânsızdır. Bu mümkün olmayınca, bu oluşun meydana gelmesinde müessir olanın Allah'ın sıfatlarından bir sıfat olduğu tespit edilmiş olur. Bu sıfat ya ilimdir ya da başkasıdır. İlim değildir, çünkü bilindiği üzere ilim, malûma taalluk eder. O, maluma tabi olur, malumu kendisine tabi kılmaz. O zaman bu vücubu gerektiren şey, Allah'ın ilmi olmaz. Bu sıfat, ilim sıfatı olmayınca mümkünin iki tarafından birini diğerine direkt olarak tercih ettiren kudret veya irade sıfatının olması gerekir.”⁶⁴

Allah'ın ezeli ilmi ile kaza ve kader arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını, aksine ikisi arasında güçlü bir irtibatın bulunduğunu ifade eden Râzî, şunları söyler: “Allah'ın ilminin keyfiyeti ile kaza ve kaderin keyfiyeti akıllara gâib olan bir meseledir. İlahi hikmet, kişinin kulluğunun kendisiyle tamamlandığı korku ile ümit arasında bulunmasını iktizâ etmiştir. Bu yolla sorumlulukları kabul ederken, Allah'ın ezeli ilminin her şeyi kuşadığını ve her şeyde kaza ve kaderin cereyan ettiğini itiraf etmiş oluyoruz. Bu gizem dolayısıyla sahabeler Peygamber efendimiz (s.a.v)'e amellerimiz hususunda ne düşünüyorsunuz? Kararı verilir kapanmış bir şey midir, yoksa daha yeni yapılacak bir şey midir? Diye sorduklarında Peygamber efendimiz, amellerimiz hususunda karar verilmiş ve mesele kapanmıştır, diye cevap vermiştir. Sahabeler, o halde ne diye amel edelim deyince, Peygamberimiz amel ediniz, her kişiye yaratılmış olduğu şey kolaylaştırılmıştır, diye cevap verir. Şu hadisin latifelerine bakınız. Allah resulü sahabeleri iki durum arasında bırakmıştır. Allah resulü, sahabeleri önce kader ile korkutuyor, ardından kulluk içinde olan amel etmeye onları ilzam ediyor. Zahiri anlamda amelde bulunmak kaza ve kaderin ifade ettiği manaya ters düşmüyor. Bir durumu diğeri için terk etmiyor.”⁶⁵

Allah'ın ezeli ilminin zorlayıcı olmadığını savunan Râzî, bu ilmin gerçekleşmeme olasılığına da düşünmemektedir. O bu hususu “*teklif-i mâ lâ yutâk*” bağlamında temellendirmeye çalışmaktadır. Cenab-ı Allah ezeli ve ebedi olan bilgisiyle Ebû Leheb'in iman etmeyeceğini biliyordu. Sonra da ona imanı emretti. Bu iki zıddın bir araya gelmesidir ve muhaldir. O halde zaruri olarak Ebû Leheb, hakkında güç yetirilmeyecek teklif lazım gelir. Aynı şekilde bu mesele bizleri de kulların fiilleri konusunda bağlar. Eğer bütün akıl sahipleri bu hususta bir araya toplanıp bu konuda bir şey söylemeyi isteseler, buna güç yetiremezler. Bu konuda Hişâm b. Hakem'in Allah bir şeyi meydana gelmeden önce varlık ve yokluk olarak bilmez, sözünü dillendirebilir. Ancak bu görüşü savunan da Mu'tezile'nin çoğunluğu tarafından tekfir edilmiştir.⁶⁶

⁶⁴ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/40.

⁶⁵ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 5/85.

⁶⁶ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Erbâin*, 229.

Râzî, Allah'ın takdiri olmadan insanın fiili gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını ve Allah'ın onun için takdir etmediği şeyin, Allah tarafından insanda meydana gelişinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Râzî bunu örneklerle izah etmektedir.

a) Yüce Allah kafirin inanmayacağını bildiğinde, imanın ondan hasıl olması durumunda Allah'ın ilminin cehalete dönüşmesi gerekir. Bu imkânsızdır, imkânsızı gerektiren şey de imkânsızdır. Bu da kâfirin iman etmesinin imkânsızlığını gerektirir. Başka bir ifade ile imanın var olması, ilim ile beraber imanın yokluğunun meydana gelmesini imkânsız kılar. Çünkü imanın var olması ilim ile olur. Bu, malum ile mutabık olursa böyledir. Eğer imanın yokluğu ve ilim ile beraber iman var olursa o zaman imanda var olma ve yok olmanın bir araya gelmesi gerekir. Böyle bir durum imkânsızdır. Allah kafirde imanın yokluğunu bilmiştir, dolayısıyla onda imanın varlığı imkânsızdır. Şayet onda imanın varlığını bilseydi onda imanın yokluğu imkânsız olurdu.⁶⁷

b) Allah inanmayan bazı kavimlerden “O kâfir olanlar; onları korkutsan da korkutmasan da birdir, onlar inanmazlar.”⁶⁸ “Onların çoğuna gerçek söz söylenmiştir, onlar inanmazlar”⁶⁹ şeklinde bahseder. Râzî diyor ki Allah'ın haber verdiği bu kişiler inanmayanlardır. Eğer onlar inansalardı, biz Allah'ın doğru olan haberini yalana dönüştürmezdik. Doğrusu bu yalandır ve imkânsızdır. İmkânsızı istemek de muhâldir. Dolayısıyla onlardan imanın meydana gelmesi imkânsızdır.⁷⁰

c) Cenâb-ı Allah, kendilerinden asla inanmayacaklarını haber verdiği kimseleri inanmakla mükellef kılmıştır. İman bütün haber verdiklerinde Allah'ı tasdik etmektir. Onlara haber verilen şeylerden biri de asla iman etmeyecekleridir. O halde iman etmeyeceklerine iman etmeleri gerekir. Bu iki zıddı bir araya getirir ki bu asla olamaz ve olması imkânsızdır. Anlatılanlardan Allah'ın iman etmeyeceklerini haber verdiği kimselerden imanın sadır olmasının imkânsız olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷¹

Yukarıdaki izahlar ışığında şunları söyleyebiliriz: Râzî, Allah'ın ezeli ilminin insanı fiillerini icra etmede zorlayıcı olmadığını belirtir. O, Allah'ın ezeli ilminin insan fiillerine taalluk etmesi sonucu bu fiillerin ortaya çıktıklarını kabul eder. Bize gizli olması nedeniyle biz eylemlerimizde irademizi kullanmak suretiyle özgürce davranışlarda bulunabiliyoruz.

⁶⁷ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/30.

⁶⁸ Bakara, 2/6.

⁶⁹ Yasin, 36/7.

⁷⁰ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/30.

⁷¹ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, 9/30.

7. Râzî'nin Kaza ve Kader Anlayışı Hakkındaki Tenkitlerin Değerlendirilmesi

Râzî'nin ezeli planda bir kaza ve kaderin varlığına dair ifadeleri, birçok araştırmacı nezdinde onun cebir mezhebini savunduğu şeklinde bir kanaatin oluşmasına neden olmuştur. Bu araştırmacılardan biri olan Muhsin Abdulhamit, Râzî'nin kaza ve kader hususundaki mezhebinin cebir görüşü olduğunu belirterek şöyle der: "Râzî, bütün Eş'arî kelimcilerden daha fazla cebri savunur ve insan iradesini inkâr eder, ifadesini kullandığımda gerçeğe karşı çıkmamış olurum."⁷² Yazar kitabının başka bir yerinde, Râzî'nin kitaplarında savunmuş olduğu cebir görüşünün Ehl-i sünnetten Eş'arîler'in ve muhaddislerin görüşüne aykırı olduğunu ifade eder.⁷³

Gerçekten de Râzî, birçok yerde cebir görüşünü açıkça savunmaktadır. Ancak onun benimsediği cebir görüşü, Cebriyye'nin savunduğu görüşten farklılık arz eder. Aslında o, kesb sözünden anlaşılan sonucu benimsemiştir, fakat bizatihi kesb kavramını kullanmamıştır. Onun yerine açık bir şekilde cebr lafzını kullanmıştır.⁷⁴ Râzî, bundan dolayı çok az yer hariç cebri, açıkça dile getirmekten çekinmez. Kuldan filin sadır olması Allah'ın yarattığı sebebe bağlıdır. Her ne zaman sebep mevcut olursa filin meydana gelmesi zorunlu olur. Durum böyle olunca cebr lazım gelir. Dolayısıyla varlıkta cebirden başka hiçbir şey yoktur.⁷⁵

Kitaplarının birçok yerinde cebir görüşünü savunan Râzî, kimi yerlerde de cebir ile ihtiyar arasında orta yolun tutulmasını sâlık vermektedir. Râzî'nin tefsirinin sonlarına doğru Fussilet suresinin 30. ayetinin tefsirinde, doğru yol üzerinde kalmayı yani cebir ile hürriyet arasında bir noktada bulunmanın gerekliliğine işaret ettiğini vurgulayan Muhsin Abdülhamîd, bunun nedenini şöyle açıklamaya çalışmaktadır: Râzî'nin tefsirindeki cebir ile ihtiyar arasında bulunma görüşü şöyle açıklanabilir. 1-Eş'ariyye'nin savunduğu kulun filleri Allah tarafından yaratılır, insan kesbeder anlamında kullanmış olabilir. 2-Tefsirinde bulunan cebir ile ihtiyarın arasını ayıran dosdoğru yol üzerinde bulunma ifadesi, öğrencileri tarafından tefsirinin son bölümlerine sokulan ta'liklardan olabilir. 3-Ömrünün sonuna doğru cebir görüşünden vazgeçip, mu'tedil bir Eş'arî kelimcisi gibi cebir ile hürriyet arasında bir yol benimsemiş olabilir.⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, Râzî'nin cebir görüşünden döndüğüne dair Muhsin Abdülhamid'in ifadelerinin yorum sonucu olduğuna, Râzî'nin tefsirinde bu görüşünden döndüğüne dair kesin bilgiler bulunmadığına işaret eder.⁷⁷

⁷² Muhsin Abdülhamîd, *er-Râzî müfessiren*, (Bağdat, Dâru'l-Hürriyet, 1974), 294.

⁷³ Muhsin Abdülhamîd, *er-Râzî müfessiren*, 297.

⁷⁴ Muhammed Salih Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve ârâuhu'l-keîâmîyye ve'l-felsefiyye*, 525.

⁷⁵ Muhammed Salih Zerkân, *Fahreddîn er-Râzî ve ârâuhu'l-keîâmîyye ve'l-felsefiyye*, 533.

⁷⁶ Muhsin Abdülhamîd, *er-Râzî müfessiren*, 296-297.

⁷⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddîn er-Râzî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1995), 12/91.

Aslında durum hiç de öyle değildir. Râzî'nin cebir ve ihtiyara dair değerlendirmesinin tefsirinin son bölümlerine öğrencileri tarafından sokulan yorumlar olduğu şeklindeki Muhsin Abdülhamid'in değerlendirmesi, yerinde bir değerlendirme değildir. Zira Râzî'nin bu ifadeleriyle tefsirinin giriş kısmında da karşılaşmak mümkündür. Mesela Râzî, tefsirinin hemen girişinde Fatıha Suresini tefsir ettiği yerde “yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz”⁷⁸ ayetinin cebriliği ve kaderiliği nefyettiğini ve her şeyin Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu ispat ettiğini ifade eder.⁷⁹ Yine aynı surenin bir başka ayetini tefsir ettiği yerde Râzî'nin şu ifadelerine şahit oluyoruz. İnanç ve amel konusunda hak yol sırat-ı müstakim üzere olmaktır. Kim kulun bütün fiilleri kendisindedir, derse Kaderî çizgiye düşer. Kim de kulun hiçbir fiili yoktur derse, cebriliğe düşer. Bu iki görüş de egridir. Dosdoğru olan kula fiil isnad etmekle beraber bütün fiillerin Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu kabul etmektir.⁸⁰

Râzî insanın özgürlüğü ve iradesi konusunda her ne kadar Mu'tezile mezhebine saldırırsa da insandan kudreti selbetme hususunda Eş'arî'yi de takip etmez. Eş'arî mezhebinde meşhur olan kesb tabirini kullanmamaya özen gösterir. O, Cüveynî'nin *Akîdetü'n-Nazamiyye* eserindeki görüşünü kabul eder ve şöyle der: “İnsandan sadır olan fiil, ihtiyari fiildir. İhtiyari fiil, bir şeyin varlığında fayda olduğuna inanıldığında bu inanıştan ortaya çıkan meyilden ibarettir. Bu meyil kudretin aslına karışır. Bu meyil ile kudret, fiilin meydana gelmesini gerekli kılar. Bu durumda kul hakiki surette fail olur. Bununla beraber fiillerin tamamı Allah'ın kaza ve kaderiyledir.”⁸¹

Peki, kulun fiilleri Allah'ın kaza ve kaderi ile olunca kul nasıl olur da gerçek anlamda fail olabilir, şeklinde bir soru sorulduğunda, Râzî şöyle cevap vermektedir: “Biz kudret ile sebeplerin bir arada olmasıyla fiil zorunlu olarak meydana gelir dediğimizde kulun fail ve yapıcı olduğunu itiraf etmiş oluruz. Kur'an'ın zahirine ve Allah'ın kitaplarına muhalefet etmemiz gerekmez. Fiilde müessir olanın kudret ile sebepler olduğunu söyledığımızda ve bunların da Allah'ın yaratmasıyla olduğunu dile getirdiğimizde her şeyin Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu söylemiş oluruz.”⁸² Bu açıklamalardan Râzî'nin insanı gerçek anlamda ihtiyar sahibi olarak değerlendirdiğini anlamamız gerekir. O, her ne kadar insan gerçek manada faildir dese de bu ihtiyarın suri bir ihtiyar olduğuna inanır. Bundan dolayı birçok yerde insan muhtar suretinde muztardır” sözünü tekrar eder.⁸³

⁷⁸ Fatıha, 1/5.

⁷⁹ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 1/144.

⁸⁰ Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 1/152.

⁸¹ Muhammed Salih Zerkân, *Fahreddin er-Râzî ve ârâuhu'l-keîâmîyye ve'l-felsefiyye*, 532.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *el-Meâlim, fî usûli'd-dîn*, 1. Bs (Ürdün, Dâru'l-Feth, 2010), 441.

⁸³ Muhammed Salih Zerkân, *Fahreddin er-Râzî ve ârâuhu'l-keîâmîyye ve'l-felsefiyye*, 532-533.

Sonuç

Râzî, kaza ve kader bahsini uzun uzadıya işlemektedir. Onun kitaplarında kullandığı üslup, bu konunun kimi yerlerde kapalı kalmasına neden olmuştur. O, kaza ve kader mevzuunu, Kur'an'ın işlediği en temel konulardan biri olarak görür. Bu nedenle kaza ve kader meselesine özel bir önem atfeder.

Râzî'nin kaza ve kader hususunda yaptığı açıklamalar ve ileri sürdüğü delillerden, onun kaza ve kaderi imanın şartlarından biri olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Onun düşüncesinde imanın şartlarından biri olarak yer bulan kaza ve kaderin, aynı zamanda rıza gösterilmesi gereken ilahi bir hüküm olduğunun da altı çizilmektedir.

Eserlerinde ısrarla kaza ve kaderin varlığını ispat etmeye çalıştığı gözlemlenen Râzî'nin cebir ile ihtiyar arasında cebir görüşüne daha yakın olduğu müşahede edilmektedir. Yer yer cebir görüşünün sakatlığına vurgu yapsa da somut olarak kulun hürriyetini savunduğu yerler nadirat kabilinde kalmaktadır. Kulun sorumluluğu ve teklif bağlamında meseleye yaklaştığı yerlerde, fiilleri insana nispet etmekten bahsederken; Allah'ın kudreti ve iradesi ekseninde mevzuyu ele aldığı yerlerde, insanın kendi kudreti ile fiillerini yaratamayacağını dile getirmektedir.

Râzî, gerek ortaya koyduğu aklî deliller gerekse Kur'an, hadis ve selef âlimlerinden yaptığı nakiller ile insanın fiillerinde tam bir irade özgürlüğünden bahsedilemeyeceğini, "*insanın muhtar suretinde muztar*" olduğunu formüle etmiştir.

Râzî'yi cebr-i mutlak mezhebinin savunucusu olarak değerlendiren bazı araştırmacıların iddiasının aksine, kitaplarının kimi yerinde onun kulun hürriyet ve iradesine atıflar yaptığına tanık olunmaktadır. Bu atıfların daha güçlü ifadelerle anlatılan cebir görüşü karşısında zayıf kalmasının, onun cebir görüşüne sahip olduğu şeklinde bir kanaatin oluşmasına neden olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Abdülhamîd, Muhsin, *er-Râzî müfessiren*, Bağdat: Dâru'l-Hürriyet, 1974.
- Altaş, Eşref, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Arca, Abdullah, *Fahreddin Râzî'nin Düşüncesinde Allah'ın Sıfatları*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2020.
- Arslan, Ali, *İslam İnançları Tevhid ve İlm-i Kelam*, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1984.
- Arslan, Ali, *İslam İnançları ve Felsefesi*, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1964.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd, *Şerhu 'akîdeti Ehli's-sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Arif Aytekin, Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şüûni'l-İslâmiyye, 1989.
- Bâküllânî, Ebûbekir Muhammed b. Tayyib, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelam*, İstanbul: Fatih Enes Kitabevi, 2000.
- Bozkurt, Mustafa, *Fahreddin Râzî'de Bilgi Teorisi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Emîn, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Enfâl bint Yahya İmâm, *Mevkifu'r-Râzî mine'l-kazâ ve'l-kader arz ve'n-nakz*, Doha: Mektebetu İmâm Buhârî, 2015.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Erbaîn fi usûli'd-dîn*, Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2006.
- Günaydın, Necati, *Fahreddin er-Râzî'nin Mu'tezile Atıfları ve Eleştirileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi SBE, 2023.
- Kaplan, Hayri, *Fahrüddin er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi SBE, 2001.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tebşiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Öz, Nurhan, *Kelami, Felsefi ve Tasavvufi Açından Kader (Fahreddin er-Râzî, İbn Sînâ ve İbnü'l-Arabî Örneğinde Bir Karşılaştırma)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Hitit Üniversitesi SBE, 2022.
- Öz, Ruhullah, "Usul-i Selase'nin Fatıha Suresindeki İz Düşümü", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/23, 2019.
- Öz, Ruhullah, *Fahreddin er-Râzî'nin Perspektifinden Antropomorfizm ve Tenzih*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *el-Kaza ve'l-kader*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1994.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *el-Erbaîn fi usûli'd-dîn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *el-Hâmsûn fi usûli'd-dîn*, thk. Saîd Fevde, (Hâşiye ala'l-hamsûn fi usûli'd-dîn içerisinde), Kahire: el-Asleyn li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *el-Meâlim, fi usûli'd-dîn*, 1. Bs Ürdün: Dâru'l-Feth, 2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *Mefâtihü'l-gayb*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, Beyrut: Dâru'z-zehâir, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *Kitâbü'l-muhassal*, thk. Hüseyin Atay, Kum/İran: Emir Matbaası, 1999.
- Sâbûnî, Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Sâbûnî, Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr, *el-Kifâye fi'l-hidâye*, thk. Muhammed Aruçi, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2014.

Turgut, Hüsnü, *Fahreddin Râzî'nin Kelam Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi, 2021.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddîn er-Râzî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Zerkân, Muhammed Salih, *Fahreddîn er-Râzî ve ârâuhu'l-keîâmîyye ve'l-felsefiyye*, Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, ts.